

Oriental Journal of Philology**ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY**

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>**FORMATION METHODS AND STRUCTURAL ORGANIZATION OF CHESS TERMS****Diyora Sevinova***Basic Doctoral Student, Fergana State University**E-mail: diyorasevinova@gmail.com**Fergana, Uzbekistan***ABOUT ARTICLE**

Key words: chess terminology, term formation, structural analysis, thematic group, metaphor, calque, borrowing, multi-word term, synonymy, normalization.

Received: 10.10.26**Accepted:** 11.10.26**Published:** 12.10.26

Abstract: The article provides a systematic analysis of the formation methods and structural organization of chess terms in the Uzbek language. The author examines chess terminology as a unity of Arabic-Persian, European and native layers, distinguishes the thematic-semantic groups of terms and describes their formation by semantic, morphological and syntactic means, as well as by calquing and borrowing. Simple, derived, compound and multi-word terms are distinguished, the structural models of multi-word terms are identified, cases of synonymy and variability are analysed, and five criteria for the normalization of the terminology are substantiated.

SHAXMAT TERMINLARINING YASALISH USULLARI VA STRUKTUR TUZILISHI**Diyora Sevinova***Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti**E-mail: diyorasevinova@gmail.com**Farg'ona, O'zbekiston***MAQOLA HAQIDA**

Kalit so'zlar: shaxmat terminologiyasi, termin yasalishi, struktur tahlil, tematik guruh, metafora, kalka, o'zlashma, termin-birikma, sinonimiya, normallashtirish.

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilidagi shaxmat terminlarining yasalish usullari va struktur tuzilishi tizimli tahlil qilinadi. Muallif shaxmat terminologiyasini arab-fors, ovro'pa va milliy qatlamlar birligida ko'rib chiqadi, terminlarning tematik-semantik guruhlarini ajratadi hamda ularning semantik, morfologik va sintaktik usullar bilan, shuningdek, kalkalash va o'zlashtirish yo'li bilan yasalishini tavsiflaydi. Ishda terminlarning

sodda, yasama, qo'shma va birikmali turlari ajratilib, birikmali terminlarning tarkibiy modellari aniqlanadi, sinonimiya va variantlilik holatlari tahlil qilinib, terminologiyani normallashtirishning besh mezonlari asoslanadi.

СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ И СТРУКТУРНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ШАХМАТНЫХ ТЕРМИНОВ

Диёра Севинова

Базовый докторант Ферганского государственного университета

E-mail: diyorasevinova@gmail.com

Фергана, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: шахматная терминология, терминообразование, структурный анализ, тематическая группа, метафора, калька, заимствование, терминологическое словосочетание, синонимия, нормализация.	Аннотация: В статье системно анализируются способы образования и структурная организация шахматных терминов узбекского языка. Автор рассматривает шахматную терминологию в единстве арабско-персидского, европейского и национального пластов, выделяет тематико-семантические группы терминов и описывает их образование семантическим, морфологическим и синтаксическим способами, а также путём калькирования и заимствования. Выделяются простые, производные, сложные и составные термины, определяются структурные модели составных терминов, анализируются случаи синонимии и варианты, обосновываются пять критериев нормализации терминологии.
--	---

Kirish. Shaxmat insoniyat tarixidagi eng qadimiy intellektual o'yinlardan biri bo'lib, Markaziy Osiyoda u shatranj nomi bilan ming yildan ortiq vaqtdan buyon ma'lum. O'rta asrlarda bu o'yin haqida maxsus risolalar yaratilgan, o'yin qoidalari, figuralar va yurishlarni ifodalovchi atamalar tizimi shakllangan. O'zbekistonda shaxmat sportining so'nggi o'n yilliklardagi jadal rivoji, xalqaro musobaqalardagi yutuqlar hamda bu sohada darslik, sharh va matbuot materiallarining ko'payishi o'zbek tilida shaxmat terminologiyasining faol to'lib borishiga olib keldi. Mazkur terminologiyani lingvistik jihatdan tizimli o'rganish bugungi o'zbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Shaxmat terminologiyasi tilshunoslik uchun bir necha jihatdan qiziqarli obyektidir. Birinchidan, u turli davrlarga mansub qatlamlarni – arab va fors tillaridan kirgan qadimiy atamalar hamda XX asrda rus tili orqali o'zlashgan ovro'pa

atamalarini – o‘zida birlashtiradi. Ikkinchidan, uning salmoqli qismi metaforaga asoslangan bo‘lib, terminlarning ichki shakli ona tilida so‘zlashuvchi uchun shaffof bo‘lib qolaveradi. Uchinchidan, shaxmat terminlari tor kasbiy muhit bilan cheklanmasdan, kundalik nutqda va publitsistikada ham faol qo‘llanadi. Shu bilan birga, o‘zbek tilidagi shaxmat terminologiyasi hozircha tartibga solinmagan. Amaliyotda bir tushuncha bir necha variant bilan ifodalanadi: figuralardan birining nomi farzin, ferz, vazir va qirolicha shakllarida, boshqasini esa rux, tura va qal’a shakllarida uchraydi; o‘yin bosqichlari goh o‘zlashma atamalar, goh milliy muqobillar bilan nomlanadi. Bunday variantlilik o‘quv adabiyoti, musobaqa hujjatlari va ommaviy axborot vositalarida terminlarning bir xilda qo‘llanishiga to‘sqinlik qiladi hamda yosh shaxmatchilarning soha tilini o‘zlashtirishini qiyinlashtiradi. Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek tilidagi shaxmat terminlarining yasaliş usullarini aniqlash, ularning tematik va struktur tuzilishini tavsiflash hamda terminologiyani normallashtirish yo‘nalishlarini belgilashdan iborat. Tadqiqot obyekti o‘zbek tilidagi shaxmat terminologiyasi, predmeti esa shaxmat terminlarining yasaliş usullari va struktur-semantik xususiyatlaridir. Ishning ilmiy yangiligi terminlarning tematik-semantik guruhlari va yasaliş usullari tasnifini ishlab chiqish, termin-birikmalarning tarkibiy modellarini aniqlash hamda normallashtirishning besh mezonini asoslashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Terminologiya nazariyasining asoslari XX asr tilshunosligida ishlab chiqilgan. G.O.Vinokur terminlarni alohida so‘zlar emas, balki maxsus vazifada qo‘llanayotgan so‘zlar deb ta’riflab, terminologik birliklarni umumtil qonuniyatlaridan ajratmaslik lozimligini asoslagan [1]. D.S.Lotte ilmiy-texnikaviy terminologiyani qurish asoslarini yaratib, terminga qo‘yiladigan talablarni – tizimlilik, bir ma’nolilik, qisqalik va motivlanganlikni – belgilagan [2]. E.Vyuster terminologiyaning umumiy nazariyasini ishlab chiqib, tushunchadan nomga qarab borish tamoyilini va xalqaro standartlashtirish g‘oyasini ilgari surgan [3]. A.V.Superanskaya va hammualliflari esa termin bilan umumiste’mol so‘z o‘rtasidagi munosabatni chuqur tahlil qilib, terminologiyaning umumnazariy masalalarini tizimlashtirishgan [6]. Keyingi o‘n yilliklarda terminologiyada yangi yondashuvlar shakllandi. J.Seyger terminologik ishlashning amaliy kursida terminologik faoliyatni avvalo real qo‘llanishni tavsiflashdan boshlash, so‘ngra gina me’yor belgilash zarurligini asoslagan [8]. R.Temmerman sotsiokognitiv yondashuvni ilgari surib, kategoriyalarning prototipik tuzilishini, polisemiya va metaforaning terminologiyadagi funksional rolini ko‘rsatgan [9]. M.T.Kabre terminologiyaning kommunikativ nazariyasini yaratib, terminni til, bilish va muloqot birligi sifatida talqin qilgan [10]. J.Lakoff va M.Jonsonning konseptual metafora nazariyasi esa metaforani tafakkur mexanizmi sifatida asoslab, shaxmat terminologiyasining metaforik o‘zagini tushuntirishga imkon beradi [4]. Terminologik ishning asosiy tushunchalari va tamoyillari bugungi kunda xalqaro standartlarda ham mustahkamlangan [11; 12]. O‘zbek tilshunosligida so‘z yasaliş va leksik qatlamlar masalalari puxta tadqiq etilgan.

A.Hojiyevning o'zbek tili so'z yasashiga bag'ishlangan ishida yasash usullari tizimlashtirilib, affiksatsiya, kompozitsiya va semantik usulning o'ziga xosliklari ko'rsatilgan [7]. E.Begmatov hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlarini tahlil qilib, o'zlashma qatlamlarning tildagi o'ri va ularning milliy so'zlar bilan munosabatini yoritgan [5]. Shunga qaramay, shaxmat terminologiyasi maxsus tadqiqot obyekti sifatida kam o'rganilgan: uning tematik guruhlar, yasash usullari tasnifi, struktur modellari va normallashtirish masalalari yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Metodologik qism. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini terminologiyaga tizimli yondashuv hamda o'zbek tilshunosligida ishlab chiqilgan so'z yasashi ta'limoti tashkil etadi. Tizimli yondashuvga ko'ra terminologiya alohida atamalar yig'indisi emas, balki soha tushunchalari tizimini aks ettiruvchi yaxlitlikdir; shu sababli har bir termin o'zi mansub tushunchalar guruhi doirasida tahlil qilindi. So'z yasashi ta'limoti terminlarning hosil bo'lish yo'llarini til ichki qonuniyatlari asosida tasniflashga imkon berdi. Tadqiqot materialini o'zbek tilidagi shaxmat darsliklari va o'quv qo'llanmalari, maxsus lug'atlar, sport matbuoti materiallari hamda shaxmatchilar nutqidan yozib olingan termin birliklari tashkil etadi. Material tanlashda terminning maxsus adabiyotda qayd etilgani va amaliyotda faol qo'llanishi asosiy mezon sifatida qabul qilindi. To'plangan birliklar avval tematik guruhlar, so'ngra yasash usuli va struktur tuzilishiga ko'ra tasniflandi, har bir guruh uchun tarkibiy model aniqlandi. Ishda tavsifiy metod, struktur-semantik tahlil, komponent tahlili, so'z yasashi tahlili va qiyosiy metod qo'llanildi. Tavsifiy metod terminlarning qo'llanish holatini bayon etishga, struktur tahlil tarkibiy modellarni aniqlashga, komponent tahlili esa termin ma'nosining tarkibiy qismlarini ajratishga xizmat qildi. Qiyosiy metod o'zbek, rus va ingliz tillaridagi shaxmat terminlarini solishtirish, kalka hamda o'zlashma holatlarini aniqlashda qo'llanildi. Miqdoriy tahlil elementlari terminlarning yasash usullari bo'yicha taqsimlanish tendensiyalarini belgilashga yordam berdi.

Tadqiqot natijalari. Olib borilgan tahlil o'zbek tilidagi shaxmat terminologiyasi uch tarixiy qatlamdan tashkil topganini ko'rsatdi. Eng qadimiy qatlam arab va fors tillaridan o'zlashgan atamalardan iborat: shatranj, shoh, farzin, fil, piyoda, rux, kisht, mot. Bu birliklar tilga o'yinning o'zi bilan birga kirgan va asrlar davomida to'liq o'zlashib ketgan. Ikkinchi qatlam XX asrda, asosan rus tili orqali kirgan ovro'pa atamalaridan tashkil topadi: gambit, debyut, mittelspil, endshpil, rokirovka, kombinatsiya, turnir, reyting, grossmeyster. Uchinchi qatlam milliy zamin asosida yuzaga kelgan terminlardan iborat: yurish, urish, qurbonlik, himoya, hujum, o'tuvchi piyoda, zaif katak. Aynan shu uch qatlamning o'zaro ta'siri terminologiyadagi variantlilikning asosiy manbaidir. Ikkinchi natija terminlarning tematik-semantik guruhlarini ajratishdan iborat. Tahlil yetti guruhni aniqladi: figuralar nomi (shoh, farzin, rux, fil, ot, piyoda); o'yin maydoni va uning qismlari (shaxmat taxtasi, katak, vertikal, gorizontal, diagonal, markaz, shoh qanoti, farzin

qanoti); yurish va harakatlar (yurish, urish, rokirovka, o'tib urish, piyodaning aylanishi); o'yin holatlari (kisht, mot, pat, durang, sugsvang, vaqt tanqisligi); o'yin bosqichlari (debyut, mittelshpil, endshpil); taktik va pozitsion tushunchalar (qo'sh zarba, bog'lash, qurbonlik, kombinatsiya, ochiq liniya, zaif katak, qo'sh piyoda, yakka piyoda, piyodalar zanjiri, tempo); musobaqa va sport tashkiliy terminlari (partiya, turnir, ochko, reyting, blits, grossmeyster, shaxmatchi). Mazkur guruhlar terminlarning yasash usuli bilan bevosita bog'liq: figuralar nomi asosan o'zlashma va metaforik birliklardan, pozitsion tushunchalar esa ko'proq birikmali terminlardan iborat. Uchinchi natija yasashning semantik va morfologik usullarini tavsiflash bilan bog'liq. Semantik usulda umumiste'mol so'z metafora asosida terminga aylanadi: ot, fil, qal'a, piyoda, zanjir, tuzoq, zarba shu yo'l bilan hosil bo'lgan. Bu ko'chishlarning zaminida shaxmat o'yinini jang sifatida tasavvur qilish yotadi, shu bois terminologiyada hujum, himoya, qurbon, tahdid kabi harbiy leksika keng o'rin egallaydi. Morfologik usulda terminlar affiksalar yordamida yasaladi: harakat va jarayon nomlari -(i)sh qo'shimchasi bilan (yurish, urish, almashish, aylanish, bog'lash), shaxs nomi -chi qo'shimchasi bilan (shaxmatchi), mavhum tushunchalar esa -lik qo'shimchasi bilan (qurbonlik, ustunlik, tenglik) hosil qilinadi. To'rtinchi natija sintaktik usul, kalkalash, o'zlashtirish va simvolik belgilash yo'llarini aniqlashdan iborat. Sintaktik usulda termin ikki yoki undan ortiq so'zning birikuvidan hosil bo'ladi: ochiq liniya, yarim ochiq liniya, zaif katak, qo'sh piyoda, yakka piyoda, piyodalar zanjiri, qisqa rokirovka, vaqt tanqisligi. Kalkalashda xorijiy termin tarkibiy qismlari bo'yicha tarjima qilinadi: o'tib urish, o'tuvchi piyoda, qo'sh kisht, ochiq debyut. O'zlashtirishda termin tayyor holda qabul qilinadi; bunda xalqaro miqyosda qo'llanadigan atamalar deyarli o'zgarishsiz o'tadi. Bundan tashqari, shaxmat terminologiyasi yozuv darajasida maxsus simvolik tizimga ega: notatsiyada figuralar bosh harflar, kataklar harf va raqam birikmasi, yurish turlari va baholar esa shartli belgilar bilan ifodalanadi. Beshinchi natija terminlarning struktur tuzilishi bo'yicha tasnifidan iborat. Tuzilishiga ko'ra shaxmat terminlari to'rt guruhga ajratildi. Sodda tub terminlar bir o'zakdan iborat bo'lib, asosan figuralar nomi va o'yin natijalarini ifodalaydi: shoh, fil, ot, mot, pat, durang, gambit. Yasama terminlar affiksatsiya natijasida hosil bo'lgan birliklardir: yurish, urish, qurbonlik, shaxmatchi. Qo'shma terminlar ikki o'zakning qo'shiluvidan tashkil topadi; o'zbek shaxmat terminologiyasida ular nisbatan kam uchraydi va asosan manba tilda qo'shma so'z bo'lgan o'zlashmalar (grossmeyster, mittelshpil, endshpil) hamda chiziqcha bilan yoziladigan birliklar (blits-turnir, blits-partiya) bilan ifodalanadi. Birikmali terminlar esa ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'lib, tahlil aynan shu guruh eng sermahsul ekanini ko'rsatdi. Bunda muhim qonuniyat kuzatiladi: tushuncha qanchalik murakkab va differensial bo'lsa, uni ifodalovchi termin shunchalik ko'p komponentli bo'ladi, shu sababli pozitsion va taktik tushunchalarning aksariyati birikmali terminlar bilan nomlanadi. Oltinchi natija birikmali terminlarning modellarini aniqlash va normallashtirish mezonlarini asoslash bilan bog'liq. Ikki komponentli birikmalarda

sifat va ot (ochiq liniya, zaif katak, o'tuvchi piyoda), miqdor ma'noli so'z va ot (qo'sh piyoda, yakka piyoda) hamda ot va ot (piyodalar zanjiri, shoh qanoti) modellari faol; uch komponentli birikmalar ko'pincha ikki komponentli modelning kengayishi natijasida yuzaga keladi (markaziy o'tuvchi piyoda, qoraning zaif kataklari). Tahlil sinonimiya va variantlilikning uch ko'rinishini ko'rsatdi: o'zlashma va milliy muqobil o'rtasidagi dubletlik (mittelshpil – o'rta o'yin), bir o'zlashmaning fonetik variantlari (farzin – ferz) hamda turli manbadan kelgan atamalarning raqobati (rux – tura – qal'a). Normallashtirishda beshta mezon taklif etiladi: ma'no aniqligi, qisqalik, yasash imkoniyatining kengligi, an'anaviylik va xalqaro atamalar bilan muvofiqlik.

Muhokama. Terminologiyadagi variantlilik va metaforaga munosabat masalasi tilshunoslikda uzoq davom etgan bahsga sabab bo'lgan. Bahsning bir qutbida D.S.Lotte va E.Vyuster asos solgan me'yoriy yondashuv turadi [2; 3]. Unga ko'ra ideal termin bir ma'noli, sinonimsiz, tizimli va hissiy bo'yoqdan xoli bo'lishi lozim; terminologiyaning asosiy vazifasi esa tushunchalar tizimini aniq va bir xil nomlashdir. Bu nuqtai nazardan shaxmat terminologiyasidagi ko'p variantli nomlanishlar va metaforik atamalar kamchilik sifatida baholanadi hamda ularni standartlashtirish talab qilinadi. Bahsning ikkinchi qutbida R.Temmerman va M.T.Kabre ilgari surgan zamonaviy yondashuvlar turadi [9; 10]. Ular bir ma'nolilik talabini real til amaliyotidan uzilgan ideallashtirish deb hisoblaydi. Temmermanning fikricha, kategoriyalar ko'pincha aniq chegaraga ega bo'lmaydi, sinonimiya va polisemiya tushunchaning turli jihatlarini ifodalashga xizmat qiladi, metafora esa yangi bilimni shakllantirish va tushuntirishning asosiy vositalaridan biridir. Kabre terminni til, bilish va muloqotning uch o'lchovidagi birlik sifatida talqin qilib, uning shakli muloqot sharoitiga qarab o'zgarishini tabiiy hol deb biladi. J.Seyger ham terminologik ishni me'yor belgilashdan emas, balki real qo'llanishni tavsiflashdan boshlash lozimligini ta'kidlaydi [8]. Shaxmat terminologiyasi misolida har ikkala pozitsiyaning o'z asosi borligi ko'rinadi. Metaforik atamalar o'yinni o'rganishni osonlashtiradi: ot va fil nomlari figuralarning harakat tarzini emas, ularning tasvirini aks ettirsa-da, ular tushunchani esda saqlashga yordam beradi. Mot, pat, gambit kabi atamalarning kundalik nutq va publitsistikada ko'chma ma'noda qo'llanishi J.Lakoff va M.Jonson ta'riflagan konseptual metafora mexanizmini tasdiqlaydi [4]. G.O.Vinokurning terminlar maxsus vazifadagi so'zlardir degan tezisi [1] esa ikki qarashni muvofiqlashtiradi: termin tilning umumiy qonuniyatlaridan chiqib ketmaydi, shu bois uni sun'iy tarzda butunlay bir xillashtirib bo'lmaydi. Maqbul yo'l ikki darajali yondashuvdan iborat: rasmiy va o'quv matnlari uchun asosiy termin me'yor sifatida belgilanadi, qolgan variantlar esa lug'atda qayd etilib, qo'llanish doirasi ko'rsatiladi. Bu yondashuv xalqaro standartlarda belgilangan tavsiya etiladigan, ruxsat etilgan va tavsiya etilmaydigan terminlarni farqlash tamoyiliga ham mos keladi [12].

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot o'zbek tilidagi shaxmat terminologiyasi arab-fors, ovro'pa va milliy qatlamlarning o'zaro ta'sirida shakllanganini va yetti tematik-semantik guruhni qamrab olishini ko'rsatdi. Terminlar semantik, morfologik va sintaktik usullar hamda kalkalash va o'zlashtirish yo'li bilan yasaladi; bularning ichida sintaktik usul eng sarmahsul, semantik usul esa terminologiyaning metaforik o'zagini belgilovchi usul hisoblanadi. Struktur jihatdan terminlar sodda tub, yasama, qo'shma va birikmali guruhlariga ajratildi. Figuralar nomi va o'yin natijalari asosan sodda terminlar bilan, pozitsion hamda taktik tushunchalar esa birikmali terminlar bilan ifodalanishi aniqlandi. Birikmali terminlarning asosiy modellari sifat va ot, miqdor ma'noli so'z va ot hamda ot va ot birikuvidan iborat bo'lib, uch komponentli birikmalar ularning kengayishi natijasida hosil bo'ladi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalar shakllantirildi: shaxmat terminlarining izohli lug'atini yaratish; har bir tushuncha uchun asosiy termin va variantlarni ajratib ko'rsatish; normallashtirishda ma'no aniqligi, qisqalik, yasalish imkoniyati, an'anaviylik va xalqaro moslik mezonlariga tayanish; o'quv adabiyotida tanlangan me'yoriy terminlarga izchil amal qilish. Mazkur ish natijalaridan o'zbek sport terminologiyasini tartibga solish va sohaviy lug'atlar tuzish ishlarida foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, философии и литературы. – 1939. – Т. 5. – С. 3–54.
2. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
3. Wüster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. – Wien; New York: Springer, 1979. – 145 S.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
5. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 199 б.
6. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
7. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 160 б.
8. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1990. – 254 p.
9. Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2000. – 258 p.

10. Cabré M.T. Theories of Terminology: Their Description, Prescription and Explanation // Terminology. – 2003. – Vol. 9, № 2. – P. 163–199.

11. ISO 1087:2019. Terminology work and terminology science – Vocabulary. – Geneva: International Organization for Standardization, 2019.

12. ISO 704:2022. Terminology work – Principles and methods. – Geneva: International Organization for Standardization, 2022.